

ПРОФЕСОР СТЕПАН ФИЛЕКИ И ЊЕГОВ ДОПРИНОС ТИПОГРАФИЈИ И ЋИРИЛИЦИ

Љубица Јелисавац – Катић

Универзитет уметности у Београду, Факултет примењених уметности

Апстракт: Професор Степан Филеки (1928–2012) аутор је великог броја пројектованих писама али и писаних радова, објављених у виду монографских публикација и у периодичности. Циљ овог текста је да обједини значајне чињенице и поједине изворе везане за онај део Филекијевог ојуса, који представља доминантну целину као аутентичан допринос писму, типографији и ћирилици. У доменима области којима се бавио, посебну заоставшћину чине његови књижевни текстови о калиграфији, типографији, рукописном и типографском наслеђу, као и о ћирилици, коју је шездесетих година прошлог века, увео у насловни програм у оквиру предмета Писмо, на Академији примењених уметности у Београду. О њој је писао из аспекта солидне познаваоца историје и развоја нашег писма, аргументовано указујући на тезу сваког појединачног слова азбуке и писма у целини, на околности које су довеле до заостављања и неправилне употребе ћирилице у типографској делатности, образовном систему и јавним комуникацијама. Све ово као и данашње недоумице и даља пуштања по питању ћириличног писма у нашој средини, актуелизују бављење наведеном проблематиком и указивање на естетичке узоре из нејасног прејихођега уметничке праксе и педагогије.

Кључне речи: калиграфија, писмо, Степан Филеки, типографија, ћирилица

ОД СЛОВОСЛАГАЧА ДО АУТОРА (СЛОВА)

Професор београдског Факултета примењених уметности, Степан Филеки, посветио је цео свој радни и стваралачки век писму и у многоме допринео развоју писма и типографије у Србији, у другој половини 20. и почетком 21. века.¹ Зачетник београдске школе типографског писма, Филеки је посебно заслужан и за развој и очување ћирилице, на чему је акценат овог текста. Поред пројектовања писма и педагошког рада, драгоцен је и његов ангажман у историографији писма, као и у графичком дизајну. Степан Филеки је рођен 8. маја 1928. године, у Земуну, у породици која потиче из Сегедина (Мађарска). Степанов отац, Марко Филеки, учио је типографски занат, а многи чланови породице, почев од Степанове мајке Јулијане, радили су у штампарској индустрији. Још као гимназијалац, савладао је тајне словослагачког заната и литографске штампе у штампаријама («Југославија», «Нотолитографија...»). Поха-

¹ Уз њега, битан траг у овој професији и педагошком раду оставили су и Александар Додиг и Ђорђе Живковић.

ђао је Средњу школу за примењену уметност у Београду, од 1946. до 1948. године, када је наставио школовање на, тада основаној, Академији примењених уметности. Сарадња са професором Матијом Зламаликом на обликовању стотинак плаката за филмско предузеће «Морава» значила је за њега прву потврду креативности у пракси (Батајић Сретеновић, Ераковић и Стојадиновић 2011: 9–19).

Међутим, писмо ће га битније привући захваљујући Франци Радочају (1902–1948), који је, у то време, предавао Писмо, иначе поштоваоцу калиграфије Немца Херберта Поста (Herbert Max Otto Post, 1903–1978) (ibid.: 22). По окончању студија, 1954. године, сарађујући са великим издавачима («Научна књига», «Просвета» и «Југославија»), Филеки стиче име у свету графичког дизајна, штампе и издаваштва, и крчи пут до иностраних наручилаца (ibid.: 23). Предавао је Писмо (историју писма са калиграфијом) Теорију форме и Типографију на Академији примењених уметности (АПУ, касније ФПУ) од 1960. до 1993. године, и, као гостујући професор, на уметничким академијама у Нишу, Новом Саду, Приштини и Сарајеву.

Однегованом калиграфу, спретне и сигурне руке, калиграфије су објављене, још 1987. године, међу радовима истакнутих калиграфа света у књизи *Florilège: 86 Calligraphes Contemporains*, Алена Мазерана (Alain Mazeran Editions d'Art, France).

Суверени познавалац писма и естетика, уверен да се зналачком реанимацијом старих писама чувају њихови правилни облици, Филеки, 1990. године, иницира пројекат реконструкције типографских ћирилица, према изворима старе штампе књиге из фонда Народне библиотеке Србије. Рад на пројекту трајао је три године, састојао се из истраживања грађе, цртања и реконструисања слова уз посебан креативни допринос, а завршавао дигитализацијом уз помоћ рачунарског програма *Fontographer* (ibid.: 56).

Аутор је тридесетак типографских писама на компјутеру, већином ћириличних, узорних по функционалности и естетском нивоу. Ћирилична и латинична писма: *Неоиланџа*, *Академија*, *Профил* и *Невен* његова су заоставштина, као и ћирилице изведене из латиница: *Гарамон*, *Херолд*, *Универс* и *Албертус*. Поред осталог, израдио је и слова за заглавље «Политике», потом и рачунарски фонт «Политике», као и заглавље за лист «Република». За Електронски речник српског језика (пројекат Филозофског факултета у Београду) обликовао је неопходне фонтове за старословенска и нови-

ја слова. За собом је оставио и многе исписане повеље и дипломе, а диплому Вукове задужбине сам је уобличио. Као ауторитет у области писма и типографије, именован је за председника новог Одбора за стандардизацију ћириличних облика, 2006. године, исте године када је и иницирао његово оснивање, при Вуковој задужбини.² Бројни су његови текстови посвећени овом питању и другим проблемима у култури. Иницирао је и организовао значајне изложбе посвећене ћирилици (Тршић, Ваљево, Сирогојно, Торонто, Сан Франциско, Петенбах).

Стјепан Филеки је преминуо 5. маја 2012. године, у својој 84. години.

ЗНАЧАЈ ПРОФЕСОРА БЕОГРАДСКЕ АКАДЕМИЈЕ – ФАКУЛТЕТА ПРИМЕЊЕНИХ УМЕТНОСТИ ЗА РАЗВОЈ ПИСМА И ТИПОГРАФИЈЕ

Пре професуре Филекија, на Академији за примењену уметност у Београду, типографија није била посебан предмет, нити је било пожељног стручног кадра и литературе за ову област. У потпуности свестан значаја писма у функционалном, ликовном али и културном погледу, Филеки уводи у методологију наставе калиграфско писање на табли и предавања о историји писма (поред пројектовања типографских писама) (ibid.: 28–32).

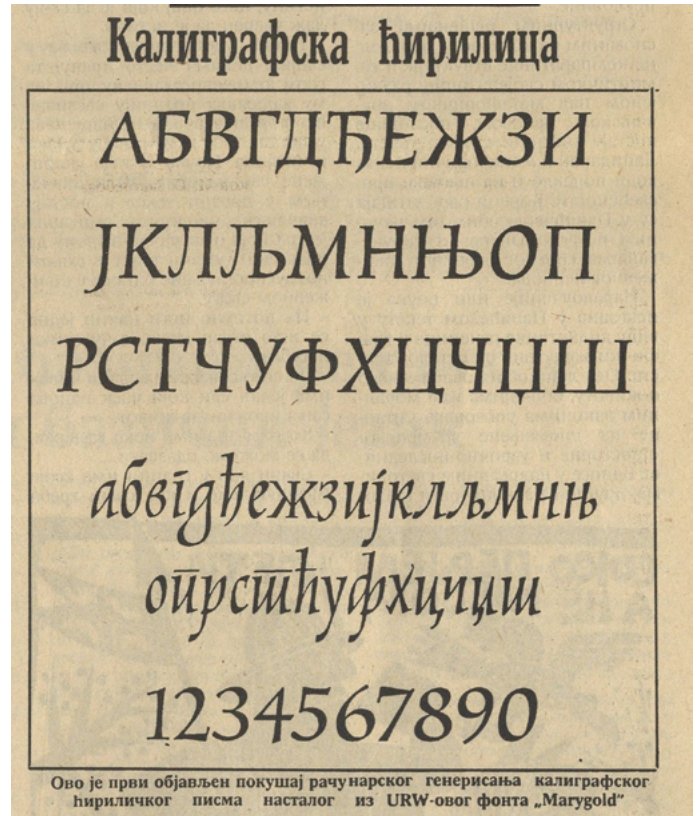
Штавише, у оквиру предмета Писмо на АПУ, он је, шездесетих година 20. века, самоиницијативно увео као нову област изучавања – ћирилицу. Такође, указивао је на потребу пројектовања националног писма, односно ћирилице, у Билтену Академије чији је одговорни уредник био др Павле Васић. Будући да се надлежне институције нису тиме позабавиле, истицао је да би програми Академије могли да се иновирају у овом погледу, уз нагласак на ритмичком богаћењу азбуке малих слова и прераду недовољно читљивих знакова, и то на основу класичних образаца и њиховог прилагођавања потребама савременика (Fileki 1972: 17).

Жеља професора била је да умањи последице процеса институционалног запостављања ћирилице, у послератном периоду. Његови студенти били су први школовани типографи код нас. Такве промене у самој школи биле су предуслов трасирању пута ка установљењу стандарда у овој области, у Србији. С друге стране, и неке струковне институције, попут Графичког колектива у Београду, у којем, 1966. године, излаже један од, тада, највећих светских ауторитета у области типографије – Олдржих Хлавса (Oldřih Hlavsa, 1909–1995) из Прага, промовишу савременије погледе на естетски ниво опреме књига и штампе уопште.

Почетком седамдесетих година 20. века, на Факултету примењених уметности, пројектовање типографских писама постаје задатак у оквиру програма предмета Писмо, на вишим годинама студија графичког одсека (Стојадиновић

.....
 2 Добитник је бројних националних и међународних признања за свој рад: Специјалног признања за допринос и развој типографије на Другом југословенском конкурс у »Грифон« за најбољи графички дизајн у 1996. и 1997. години (1998), Награде Британског екслибрис удружења (1995), Вукове награде за допринос култури (2004), »Златног беоцуга« за трајан допринос култури Београда (2004), поред многих награда које је понео на сајмовима књига у: Београду, Источном Берлину, Франкфурту и Москви. Аутор је текстова и прилога у разним часописима, као и историје писма објављене под насловом *Писмо и шпирографија: историја са поукама за уметничку и педагошку праксу* (Београд: Универзитет уметности, 2010), коју је исти издавач штампао латиничним писмом и објавио 2011. године. Реч је о првој богато илустрованој историји писма на српском језику, делу које представља рад калиграфа са нашег подручја, а које је Филеки и опремио, применивши сопствено типографско писмо. Оставио је трага и у графичком дизајну књига, новина и часописа, поштанских марака и новчаница.

2008: 23–24). Први рачунар на којем је радио професор Филеки, добијен је 1992. године. Међутим, изданак ове школе, дизајнер Јовица Вељовић, данас професор светске репутације, већ 1984. године, креира дигитални фонт у иностранству, а нешто касније ће и радови других наших уметника наћи примену у оквиру типографских фондова чувених светских дистрибутера (Миладинов, 1998, Бранка Илић, 1999 (ibid.: 24), Оливера Стојадиновић, 2001.). Од 2006. године, студенти ФПУ раде уникод фонтове (садрже ћирилицу и латиницу) (ibid.: 25). Нови рачунарски програми отворили су нове перспективе и самој калиграфији (Филеки 1996b).

Видан преокрет на плану уметности писма и типографије, резултат је, пре свега, напора које су уложили професори и сарадници београдске Академије, потом и у другим уметничким академијама у земљи, од самог Филекија и графичких дизајнера, професора Богдана Кршића, Милоша Ћирића, аутора Ћирићице (студије писма рађене поводом отварања нове зграде Народне библиотеке СР Србије у Београду, 1972. године)³ као и Драгослава Стојановића – Сипа, до Илије Кнежевића, Оливере Стојадиновић и млађих Ведрана Ераковића и Јане Оршолић.

Укупан њихов допринос огледа се у образовању генерација које су у доброј мери потиснуле нешколоване типографе, благовременој примени нових технологија, великом броју оригиналних фонтова, квалитетној понуди, између осталих, и ћириличних фонтова, али и специфично калиграфском квалитету писама и успешном пласману на домаћој и међународној сцени.

Историји и новинама у овој области посвећује се пажња у часопису »Сигнум«, издавачком подухвату Одсека примењена графика, Факултета примењених уметности у Београду.

.....
 3 Филеки је, касније, истицао озбиљност, поетично надовезивање на наслеђе и изванредан естетски домет Ћирићеве студије, засноване на репрезентативном узору из богате рукописне традиције ћирилице – рукопису Четвртог јеванђеља, писара Инока из Далше, из 1428 или 1429. године (idem. 1993b).

Удружење Типометар и истоимени сајт⁴, основани такође заслугом професора и сарадника овог факултета, подстакли су Секретаријат за културу Скупштине града Београда да од 2006. године, финансира годишње по једну типографску фамилију и њен пласман на Интернету. Данас, нарочито, услед глобалне економске, политичке, социјалне па и еколошке, а тиме и културне кризе, као и доступности технологија, подршка надлежних институција оваквим пројектима, од националног значаја, требало би да буде приоритетна, превентивна и систематска, ради очувања и неговања језика и писма.

КЉУЧНИ МОМЕНТИ У РАЗВОЈУ НОВИХ ЋИРИЛИЧНИХ ФОНТОВА

Ћирилично писмо је било недовољно заступљено у репертоару рачунарских фонтова страних дистрибутера. Међутим, крајем осамдесетих година 20. века, група наставника са Факултета примењених уметности предузела је обиман пројекат реконструкције старих ћирилица из рукописног и типографског наслеђа, у циљу развоја свог програма пројектовања новог ћириличног типографског писма, а тиме и досезања пожељног стандарда (Стојадиновић 2008: 17, Филеки 1991). У оквиру пројекта, започета је и књижна фамилија Неопланта, на основу реконструкције слога новосадске Платонове штампарије из 1867. године (Стојадиновић 2008: 18.).⁵ Идентификовани су владајући стилови, у употреби од Вукове реформе до краја 19. века: класични и класицистички, и реконструисана велика и мала слова и њихове курзивне варијанте. Посао око продукције нових фонтова у многоме је олакшало увођење програма Fontographer, којег ће, у првој деценији 21. века, заменити софтвер FontLab (са могућношћу смештаја фонтова у уникод распоред).

Када је Вукова задужбина окупила, почетком деведесетих година 20. века, стручњаке у области филологије, информатике, типографије и других струка, на челу са Дејаном Медковићем, међу којима су били и примењени уметници Стјепан Филеки, Богдан Кршић и Милош Ћирић, у намери да се стандардизује национална типографска ћирилица, реализована су два типографска писма, по узору на класичне латиничне фонтове фамилија *Тajмс* и *Гарамонд*. Међутим, испоставило се, у графичком смислу, али и у погледу ауторских права, да је боље иницирати оригинална решења. Пре тога, први наш уметник, коме је писмо издато у дигиталном облику, горе поменути професор Јовица Вељовић, свој магистарски рад одбрањен на ФПУ пласирао је, 1984. године, фирми ИТС, остваривши са њом дужу сарадњу (ibid.: 19–20).

Његов рад су и фамилија *Сава* (2003), капитално писмо које први пут садржи и ћирилицу поред латинице, и ћириличне фамилије фонтова наручених од »Политике« (2007). Ћирилица постепено улази и у репертоар других фирми, а међу првима је укључује и Адоби (ibid.: 21).

РЕВИТАЛИЗАЦИЈА ЋИРИЛИЧНИХ ОБЛИКА

Сматрајући калиграфију основом типографије, Филеки је своје калиграфске радове користио за реализацију ауторских фонтова на компјутеру, тако што их је снимао и убацивао у

4 Циљ Удружења Типометар јесте промовисање ћирилице, као писма које није довољно заступљено у рачунарским програмима и информисање о њеном историјском развоју и тековинама, као и о аспектима обликовања ћириличних слова, за које се интересују и дизајнери са подручја у којима се користи латинично писмо.

5 Филекијево компјутерски генерисано писмо Неопланта је иначе, код нас, прво латинично типографско писмо настало из ћириличних облика.

рачунар, а познавање писма и посебно ћирилице омогућавало је тачност, какву је немогуће постићи обичним прилагођавањем ћирилице латиничним узорима (Батајић Сретеновић, Ераковић и Стојадиновић 2011: 61).

Када је Благоје Петковић основао фирму »Литопринт«, у којој су се израђивала трансфер писма, седмдесетих година 20. века, Филеки пројектује трансфер писмо *Полиџика* као ћириличну верзију писма *Cheltenham* (ibid.: 42). Поред тога, као трансфер писма креирао је и *Аугустину*, *Гонголијер*, *Тийик* и једну класицистичку антикву (ibid.: 43). *Универс* је назив писма, које Филеки израђује 1980. године, прилагођавањем гротеска ћирилице. Ћириличну верзију овог писма Филеки је први пут обелоданио у издању ЈРТ–Београд. Потом ће она, са мањим изменама, бити генерисана у рачунару, у Центру за уметничко и научно истраживање, Универзитета уметности у Београду (Филеки 1996а).

Писмо *Њејош* (1987) по стилу је класицистичка антиква, а по узору представља реконструкцију писма којим је штампано прво издање *Горској вијенца*, Петра Петровића Његоша. Из исте године је и такозвана *Савремена мајускула*, иначе, преобликована прелазна антиква, а две године касније, аутор креира и *Тийографску мајускулу*, на основу деветнаестовековне ћирилице.

У последњој деценији 20. века, Филеки, у мисији реконструкције старих ћириличних писама, израђује фонтове: *Тийик*, *Инок Сава*, *Мирослав* и *Милуџин*.

Тийик (1991) је писмо креирано на основу преписа Студеничког типика, за који се претпоставља да га је сачинио сам св. Сава уставним писмом, негде између 1206. и 1220. године. Препис несталиг рукописа, изведен 1619. године, чува се у Народном музеју у Прагу. За своју типографску интерпретацију овог писма и савремену употребу, Филеки је креирао и додатна слова: ђ, ј, љ, њ, ћ и џ. Наредне године, у свом

це књиге рад како чувених типографа из ранијих епоха, тако и својих савременика, сународника.

Разумевајући нужност информисања, отварања важних питања у јавности, али и полемике у области типографског писма и увођења стандарда ради уређења стања у типографском фонду, Филеки је најпре почео да пише за часопис »Графички рад«, где је у наставцима објављивао историју писма, а потом и за лист Вукове задужбине, претежно о ћирици, односу према наслеђу у области писма и типографије, као и са намером приближавања читаоцима појединих древних рукописа, а све у циљу што пажљивијег односа према тековинама и националном писму.⁹ Поред тога, на његове чланке често су наилазили и читаоци »Политике«, као и недељника »Нин« и »Време«. Готово све ауторове радове и настојања пратила је и његова писана или на предавањима изговорена реч. У овим исказима су тумачења предложеног и изведеног у пракси. Залагао се за реформи учења писања у основним школама, предлажући практиковање облика рукописног писма и то: 1) извођењем континуираном, једнако дебелом, линијом, и 2) комбиновањем танких и дебелих линија. Конкретан допринос, у овом погледу, пружио је у *Буквару*, потписника Вука Милатовића и Анастасије Ивковић (14. изд., Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2001) као аутор рукописног писма, ослонивши се на ћириличну рукописну традицију до пре Другог светског рата, односно на образац рукописа који потиче од Захарија Орфелина (*idem*. 1994b). Био је то још један његов прилог ћирици, чију је фонетску чистоту настојао да сачува, упркос вишедеценијским трендовима њене латинизације, о којој се и данас говори са неверицом, а последица је, заправо, још реформе Петра Великог (*idem*. 1995; 1996с).

Личним примером стручњака који користи најсавременије технологије у намери да обезбеди нови живот ћириличним облицима и посредује у упућивању најмлађих у рукописно овладавање словима, следећи искуства Гунлаугура С. Е. Брима, као и указивањем на инспиративну ризницу нашег типографског писма из деветнаестог века, али и рукописног наслеђа, Филеки је охрабрио низ својих савременика и следбеника да трагају и истрајавају на сопственим калиграфским и типографским решењима, свестрано задуживши српску културу.

ЛИТЕРАТУРА

Књиге:

Батајић Сретеновић, О., Ераковић, В. и Стојадиновић, О. 2011 *Кофер ѿун слова*, Београд: Типометар.

Ванлић, М. Ј. 2009

Први српски буквар : Педагошки значај, у: *Први српски буквар Инока Саве*, прир. М. Блечић, Београд: Службени гласник, Завод за уџбенике, 99–101.

Стојадиновић, О. 2008

Мануфактура слова, у: *Свакодневна шииографија*, прир. О. Батајић, О. Стојадиновић, Београд: Типометар, 13–26.

Филеки, С. 2008

Имена значајна за наше писмо и типографију, у: *Свакодневна шииографија*, прир. О. Батајић, О. Стојадиновић, Београд: Типометар, 7–12.

Бараћ, Д. 2004

Ойшѿа историја ѿисма, Београд: Економика.

Nikolić, R. (prir.) 1996.

Mali rečnik pisma i tipografije, Београд: R. Nikolić.

Ђорђић, П. 1990

⁹ Текст о Иловичкој крмчији, препису из 1262. године, само је један у низу оваквих прилога. (Филеки, С. 1993а)

Историја српске ћирилице, 3. изд., Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Каталози:

Филеки, С. и др. 2012

Тийомешар : Ћирилице на поклон, каталог изложбе, Београд: Графички колектив.

Карановић, Б. и Филеки С. 2005

Диплома, каталог изложбе, Београд: Графички колектив.

Dodig, A. 2001

уводни текст у: *Pismo u Srbiji 1950–2001*, katalog prateće izložbe manifestaciji Zlatno pero Beograda, Beograd: ULUPUDS.

Stojanović Sip, D. 1975

Ivan Boldižar grafički dizajner iz Novog Sada, katalog izložbe, Beograd: Galerija Grafički kolektiv.

Hlavsa, O. 1966

Typografie, katalog izložbe, Beograd: Galerija Grafički kolektiv.

Периодика:

Стојадиновић, О. 2012

In memoriam Стјепан Филеки, *Сиѿум* (Београд) 6: 12.

Филеки, С. 1996а

Калиграфска ћирилица. Универс ћирилица медијум, *Загужбина* (Београд) 35: 6.

Филеки, С. 1996б

Калиграфска ћирилица, *Загужбина* (Београд) 34: 7.

Филеки, С. 1996с

Реформа Петра Великог (2), *Загужбина* (Београд) 33: 4.

Филеки, С. 1995

Реформа Петра Великог, *Загужбина* (Београд) 30: 9.

Филеки, С. 1994б

Ћирилска калиграфија. Краснопис, *Загужбина* (Београд) 27: 6.

Филеки, С. 1994с

Ћирилица. За и против стандарда, *Загужбина* (Београд) 26: 5.

Филеки, С. 1993а

Номоканон или Законоправило Светог Саве, *Загужбина* (Београд) 23

Филеки, С. 1993б

Ћирилица. Ћирилица по Ћирићу, *Загужбина* (Београд) 21: 4.

Филеки, С. 1992

Ћирилска калиграфија. Устав Студеничког типика, *Загужбина* (Београд) 19: 7.

Филеки, С. 1991

Треба ли стандардизовати облике ћириличних слова?, *Загужбина* (Београд) 16: 5.

Fileki, S. 1972

Predlozi za istraživanje novih oblika pojedinih slova u ćirilici, у: *Coordinate* : Bilten APU (Beograd) (1967/1): 16–17.

Електронски извори:

Ćirić, S. 2007

Ćirilica i pouke, *Vreme* 853: 10. maj <https://cms/view.php?id=497842//www.vreme.com>, приступ дана: 18. јуна 2018.

Извори:

Филеки, С. 1994а

Редакцији Просвешине ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ, писмо од 28. јуна, из архивске грађе одсека Примењена графика, Факултета примењених уметности, Београд.

Скраћенице:

АПУ – Академија примењених уметности

ФПУ – Факултет примењених уметности